

УДК 303.445.23:338.124.4

В. І. АЛЬОХІН

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ЯВИЩ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 5–11

Розглядаються соціальні аспекти державного антикризового управління.

Сучасне українське суспільство — це суспільство перехідної доби, системних змін, що їх переживають суспільство і держава у своєму історичному просуванні від тоталітаризму до демократії. Цей період супроводжується складними кризовими явищами в суспільстві та державі, що потребують державного антикризового управління, зниження деструктивного кризового потенціалу, пошуку адекватних методик переведення негативних колізій у русло соціально прийнятних форм, знаходження можливостей для ефективного діагностування, прогнозування й попередження небажаних зіткнень у суспільстві.

Державне антикризове управління особливо актуальне для органів державного управління, які, з одного боку, претендують на виконання організаційних і координаційних функцій в усій структурі соціальних взаємодій, а з іншого — самі є окремими суб'єктами соціальних взаємодій та потребують раціоналізації власних практик. Саме на органи державного управління покладається основний вантаж відповідальності за результат перетворень, що здійснюються, за формування стійкості та стабільності соціального порядку.

Руйнування системи державного управління — це те, з чого починається будь-яка радикаль-

на зміна суспільно-політичного устрою. Вона вивільняє енергію спонтанних перетворень. Ці перетворення, що не стримуються старими юридичними нормами, які втрачають силу, на перших стадіях переходу до нової формації продукують кризу суспільних відносин.

Американський дослідник Т. Парсонс стверджує, що напруженість існує на всіх рівнях соціальної дії. Н. Смелзер вказує на її існування в будь-якій точці системи й у всіх компонентах соціальної дії. Вони вважають, що соціальна напруженість зумовлена внутрішньосистемними змінами та змінами системи в цілому. Постаюча важливою характеристикою кризових відносин, напруженість, на думку Т. Парсонса, нав'язується елементами ірраціональної поведінки. Дослідник Н. Смелзер вважає, що накопичення напруженості не є хаотичним, а розвивається за принципом “додавання до вартості”. При цьому у разі виникнення кризових ситуацій неможливо передбачити, спрогнозувати наслідки, що здебільше залежать від співвідношення негативної та позитивної оцінок ситуації, яка перетворюється на ворожість та насильство [10; 20].

Мета розвитку суспільства в рамках даного підходу — якнайшвидше усунення “соціальних

патологій”, тобто відновлення й підтримання соціального порядку, стійкості системи.

На думку Дж. Рекса, відсутність інтеграції — “не безлад”, а відбиття конфліктогенної суті суспільства, економічної нерівності, статусних відмінностей і боротьби за владу; стабільність — наслідок безперервного конфлікту й відповідного цьому конфлікту придушення незадоволення нижчих страт вищими, а соціальні зміни — результат низки конфліктів з приводу влади між соціальними групами [19].

На думку П. Блау, соціальна напруженість — це динамічна змінна, що залежить від соціальної ситуації. Її неможливо уникнути, але її рівень обмежується ціннісно-нормативним регулюванням соціальних “контактів” [23].

У політичній сфері, на думку А. Здравомислова, М. Павловського, С. Телешуна та ін., існує два основних напрями виникнення й розвитку соціально-політичної напруженості: з приводу легітимності влади та обсягу владних повноважень [9; 16; 22].

Російські та вітчизняні науковці Є. Головаха, Н. Паніна, Л. Гордон, А. Кінсбурський, С. Телешун відзначають, що основна лінія соціальної напруженості проходить саме між державною владою на всіх рівнях і основною масою населення [5; 6].

Кризову парадигму в теорії перехідних суспільств, концепції модернізації, концепції постіндустріального суспільства розвивали М. Леві, Г. Алмонд, Р. Даль, Ф. Риггс, У. Ростю, С. Хантінгтон та інші західні науковці на прикладах суспільств “третього світу”. На їхню думку, ескалації, соціальні кризи в перехідні періоди розвитку суспільства — закономірний та невідворотний процес, який є наслідком соціальних змін системного плану. Їх основна причина — зіткнення між “силами традиції та модернізації”, вторгнення готових моделей “модернізованих” суспільств (технологій, інститутів, правових норм тощо), які, з одного боку, “підривають” структуру “немодернізованих” суспільств, а з іншого — перетворюють їх на “модернізовані”. М. Леві, наприклад, вказує, що в результаті такого роду штучного схрещування все суспільство на всіх рівнях відчуває сильну напруженість, а всі його елементи втрачають стійкість, бо шматуються суперечностями [29]. С. Хантінгтон вказує, що процес модернізації стимулює участь у політичному житті нових соціальних груп [28]. Г. Алмонд підкреслює вплив процесів модернізації на “політичну, громадянську культуру” [26]. В. Ростю відзначав найваж-

ливішу причину — “зрушення в психології” всього соціуму [30].

Теоретики постіндустріального суспільства Д. Белл, Г. Кан, А. Тофлер, А. Турен, А. Етціоні, розглядаючи переходи сучасних суспільств з індустріального стану в постіндустріальний, також дійшли висновку, що вони супроводжуються напруженостями та кризами, що ці процеси та їх загострення є показниками “перехідності” суспільств [26; 27].

Сучасні дослідження криз українських і російських науковців є фрагментарними. Виникли труднощі з розуміння та дослідження даного феномена: відсутнє адекватне визначення поняття “криза”, не розроблено стандартних показників її виміру, немає механізму впливу на її розвиток, зниження та уникнення.

Деякі аспекти державного антикризового управління розглядаються у працях російських науковців Е. Короткова, В. Мальцева, А. Соловійова та українського вченого А. Чернявського.

Серед вітчизняних науковців найбільш широко дослідженнями комунікативного простору його символічної, візуальної, морфологічної та комунікативної організації займається Г. Почепцов [17].

Ґрунтовними, на нашу думку, є дослідження фахівців Російської академії державної служби при Президенті Російської Федерації у галузі зв’язків з громадськістю в політиці та державному управлінні [1]. Актуальними є дослідження кризової комунікації російських науковців Д. Жовтуна, А. Зверинцева, С. Михайлова, Г. Ханова.

За радянських часів вважалося, що криза властива лише капіталістичній системі. Філософський словник того часу тлумачив, що настання кожного нового її етапу визначається якісною зміною місця і ролі капіталізму у світі. Це пов’язано з подальшим зміцненням позицій країн соціалізму, їх економічного і політичного впливу на хід світового розвитку, посилення робітничого та комуністичного рухів, боротьби народів держав, які звільнилися, масових демократичних рухів [24].

У минулому існували навіть такі теоретичні положення, що при соціалізмі немає криз, є лише “труднощі росту”. Вітчизняний науковець В. Василенко звертає увагу на те, що багато років у СРСР саме це поняття було швидше ідеологічним, ніж реальним фактором розробки економічної політики розвитку виробництва. З появою проблем на соціалістичних підприємствах труд-

нощі, що виникали, усувалися вищими державно-партійними органами. Держава, втручаючись в економіку того чи іншого підприємства, не допускала та й не могла допустити банкрутства. Не існувало навіть такого економічного поняття, як “банкрутство” [4].

Стає очевидним, що форми і методи соціального управління, які традиційно склалися за радянських часів, особливо в частині відносин держави та суспільства, не витримували стрімкого навантаження кризовими подіями і перебували у стані кризи, що загрожувала далеко не локальними соціальними катастрофами.

Проблема подолання та запобігання кризовим явищам розглядалась у працях зарубіжних дослідників. Так, Г. Спенсер [21, 1266–1369] досліджував процеси суспільної організації. Е. Дюркгейм [8, 351] вказував на неперервну змінність суспільств. В. Капустін [11, 51] розглядав соціальну упорядкованість соціальної системи. Проблему соціальної упорядкованості в умовах кризи досліджували російські науковці А. Богданов [2, 1–176; 3, 203–209] та В. Карпичев, основоположником якої був М. Ковалевський [13, 8].

Проблеми загострення суперечностей у соціально-економічній системі досліджує вітчизняний науковець В. Василенко, на думку якого криза, при широкому на неї погляді, так само потрібна системі, що розвивається, як і стабільний стан. Кризу слід розглядати як переламний момент у розвитку системи, що дає простір новому витку змін. Вона змінює тенденції життєдіяльності системи, тобто порушує її стійкість, радикальним чином її оновлює. Тому очисна сила кризи потрібна системі не менше, ніж спокійне безтурботне життя [4].

На жаль, до сьогодні не існує однозначної відповіді на питання: чи існують абсолютні показники кризи системи державного управління, чи вони є лише ситуативними показниками політичних процесів.

Доцільно згадати, що на початку XVI ст. Н. Макіавеллі писав: “А слід знати, що немає справи, якої ведення було б складнішим, наслідок сумнівнішим, а влаштування небезпечнішим, ніж зміна старих порядків новими. Адже перетворювач набуває ворогів у тих, кому вигідні старі порядки, та в’ялих захисників у тих, кому були б вигідні нові. В’ялість ця виникає частково зі страху перед супротивником, на чиему боці закони, частково з недовіри: адже люди не вірять у нове, доки за ним не стане тривалий досвід. Тому, коли прихильники старого бачать можливість напасти,

вони діють затято, в той час, коли прихильники нового захищаються в’яло, внаслідок чого покладається на них небезпечно” [14].

Актуальним є системний підхід у подоланні кризових явищ державного управління, методологічним напрямком пізнання природної, соціальної і духовної дійсності, в основі якого лежить розуміння об’єкта дослідження як системи. В соціальній практиці це комплексний вплив суб’єкта управління на об’єкт, у тому числі суб’єкта соціального управління на соціальні об’єкти. Такий підхід поставив перед нами завдання розкрити цілісність об’єкта (кризи), виявити різноманітність зв’язків у ньому та звести їх в єдину теоретичну конструкцію. Щоб аналізувати кризу в системі державного управління, слід побудувати принципово нові форми мислення, не лише незвичні, а й такі, що можуть суперечити здоровому глуздові та інтуїції, подолати фетишизм старих понятійних конструкцій.

Системний підхід в антикризовому управлінні має спрямовувати суб’єкта управління на розуміння цілісності об’єкта впливу, його взаємодії із суб’єктом, на цілісність соціального знання та комплексність використання засобів і способів управлінського впливу. Нинішні системні дослідження зорієнтовані не на систему в цілому, а на зміни системи, в яких нестійкість є посиленням зміни способу їх поведінки. Взаємозв’язок стійкості й нестійкості конкретизується в системному підході через поняття нелінійності. Наше мислення має бути відкритою системою, що допускає парадоксальність, неординарність, здатність до сприйняття нового.

Суперечності, з якими зіштовхувалася детерміністська позиція в управлінні, неодноразово приводили науку до криз, у подоланні яких були і спроби відмови від визнання основоположного значення раціональності в управлінській науці та практиці [18].

Проблему соціальних змін досліджували провідні класики соціології. Так, у працях О. Конта розкриваються закономірності перехідних станів суспільного розвитку — руйнування старих вірувань як фундаменту соціального порядку, криза авторитетів, сумніви, моральна зіпсованість, політичний безлад, занурення суспільства в анархію.

На думку російського науковця В. Капустіна, соціальний порядок означає урівноваженість компонентів соціальних систем, що забезпечена їх ієрархічною побудовою по вертикалі та функціональним взаємозв’язком по горизонталі. В та-

кому стані система жорстко контролює активність, матеріальний та інформаційний ресурси. Їх оновлення відбувається лише за типом, що, разом узяті, зумовлює граничність самої системи в розвитку та строкові життя [11, 51].

З іншого боку, автор вважає, що соціальний порядок виявляється не у статичності буття, а в його становленні. Буття конкретної системи фінальне без постійного поступу, істотних змін у якісному відношенні. Соціальне життя, тобто життя суспільства, життя людини в суспільстві, є спрямованим у майбутнє потоком незворотних змін, один з яких сприяє життю, інший загрожує йому кризою. Екстремальності, що виникають у цьому потоці від зіткнень організації та дезорганізації, виробляють параметри порядку та відповідні їм структури, які впорядковують відносини і водночас обмежують свободу індивідів. Долаючи цю обмеженість, креативні індивіди перетворюють спосіб діяльності, що змінює соціальну організацію, виводячи її на якісно новий рівень. Поточне оновлення компонентів роз'єднує цикл розвитку соціальної системи, долаючи фази деградації та системної кризи. У результаті система залишається відкритою для її подальшого становлення [11, 51].

Сьогодні ми відчуваємо гострий дефіцит в усіх складових влади: кадрах, технологіях державного управління, аналітичному та комп'ютерно-технічному забезпеченні, традиціях, ставленні населення до влади.

На думку російського дослідника С. Франка, будь-який державний лад виникає з віри в нього й тримається доти, поки хоча б у меншості його учасників зберігається ця віра, поки є хоча б відносно невелика кількість прихильників (у суб'єктному розумінні цього слова), які безкорисно в нього вірять і самовіддано йому служать [25, 218–219].

Вирішення проблеми — в об'єктивному врахуванні в державній політиці всіх сучасних реалій в Україні, звільненні її від елементів, що загострюють існуючі суперечності, заважають нормальному розвитку. Та все ж особливо небезпечна загроза для державної влади в Україні — це суперечки всередині самої влади. Сильна виконавча влада — одна з головних передумов виходу України зі скрути і на часі створення повноцінної та дієздатної вертикалі виконавчої влади.

Слушною є думка Г. Спенсера: “При пануванні системи свободи хороше саме виробляється з маси поганого...” Процеси цього “самовироблення”, на його думку, нескінченні: “Життєві нега-

рази, породжуючи невдоволення умовами життя, постійно підтримують та збуджують у нас бажання змінити своє положення... Те ж відбувається із суспільними організаціями. Звільнившись після довгої боротьби від суворой дисципліни старого режиму й помітивши, що при всіх відносних перевагах нового режиму він не позбавлений незручностей, недоліків, люди знову починають виражати невдоволення, що викликає у них бажання спробувати іншу систему...” [21, 1266–1369].

На неперервну змінність суспільств вказував і відомий класик соціології Е. Дюркгейм. Введено ним поняття “аномія” розкриває явище, що досить співвідносне з розумінням соціального хаосу, який виникає при радикальних трансформаціях суспільств, коли попередні норми перестають діяти, а нові не утворилися. В аномальностях Е. Дюркгейм бачив не лише безвихідь і зло, а й джерело збудження активності конструктивних соціальних процесів. Соціальні зміни, за його твердженням, нескінченні, оскільки зворотне означало б кінець суспільства: “В дійсності суспільства, у міру власного розвитку, не лише не наближаються до нерухомого стану, а й, навпаки, стають більш рухливими та пластичними” [8, 351].

На думку Е. Дюркгейма, аномія та соціальні дезорганізації виникають, якщо люди втрачають звичний спосіб життя і не можуть адаптуватися до нових соціальних умов. Інший науковець Р. Мертон вважає, що подібні явища виникають не тому, що люди, які входять в нові для них умови, мають якісь особливі біологічні схильності, а внаслідок нормального реагування на соціальну ситуацію, в якій вони опиняються [15, 118–123].

Звертаючи увагу на “небезпеку аномії”, Р. Дарендорф відзначає: “Усвідомлення безладу, сіяння смуту й невизначеності — це вже досить погано. Але ще більша небезпека полягає в іншому... Це запрошення узурпаторам, які бажають нав'язати суспільству хибне відчуття порядку. Небезпека аномії — тиранія, в якій б вираженні вона не виявлялася” [7, 236–242].

Події, які переживала Росія на початку ХХ ст., привернули увагу дослідників до проблеми соціального впорядкування в умовах кризи. Поряд із загальнотеоретичними розробками цієї проблеми російського вченого А. Богданова досліджувався її соціологічний аспект. Так, М. Ковалевський писав: “Щоб вийти скільки-небудь з хаосу нескінченних взаємодій та протидій, сукупним впливом яких обумовлюється складність суспіль-

них явищ, вони (соціологи) бажали б звести все їхнє розмаїття до більш чи менш обмеженого числа знаменників” [13, 8].

Системна криза державного управління складними динамічними системами стимулювала в середині ХХ ст. формування кібернетичної теорії управління, що базувалася на моделях авторегулювання в живих організмах. Два ключових принципи кібернетики — гомеостатичності та ієрархічності склали фундаментальну основу нових поглядів на державне управління як діяльність, спрямовану на забезпечення реалізації природних чи спеціально створюваних програм збереження цілісності та стабільного функціонування саморегульованих систем. Такий підхід до державного управління зробив суттєвий внесок і в теорію соціального управління, вказавши місце суб'єкта управління не за межами керованого об'єкта (“над ним”), а в середині нього в якості спеціальної підсистеми, що функціонує в інтересах цілісного утворення й відповідно всіх його компонентів.

Подальші дослідження показали, що кібернетичний підхід до управління обмеженої часовими рамками фази знаходження систем у стані статичного порядку, стабільного їх функціонування. У життєвому циклі систем ця фаза є приватним випадком процесу неперервних внутрішніх і зовнішніх змін. Вона невідворотно змінюється фазою трансформації, оновлення системи, переживання нею послідовно кризових процесів (загибелі старого порядку), випробувань альтернатив і виникнення нового порядку. Цим процесам властиві нелінійність, нестійкість, незамкнутість (відкритість), динамічна ієрархічність та спостережуваність.

Таким чином, виникає циклічна тенденція розвитку, що відбиває періодичне настання криз. Кризи не обов'язково є руйнівними, вони можуть протікати з визначеним ступенем гостроти, але їх настання викликається не тільки суб'єктивними, а й об'єктивними причинами, самою природою соціально-економічної системи.

На думку А. Богданова, визначення кризи асоціюється з такими поняттями, як “різкий перехід”, “порушення неперервності”, “зміна в будові”, “поява нового” та ін. Більш широко криза визначається як момент, з якого комплекси і системи перестають бути тим, чим вони були [2, 42–176], “це і зміна організаційної форми комплексу” [3, 203–209]. Криза постійно включена в усі організаційні процеси, вона повсюди. На макрорівні може бути рівновага, але вона пов'язана й забез-

печується множинністю криз на інших рівнях, і що нижче рівень, то більше криз.

Криза, на думку В. Василенка, — це крайнє загострення суперечностей у соціально-економічній системі, що загрожує її життєстійкості в навколишньому середовищі [4].

Розвиток кризи пов'язується з руйнуванням чи утворенням межі між елементами системи або системами. Межа утворюється врівноваженням активності та опору (або зустрічно спрямованих активностей), що визначає “окремість” елементів чи комплексів. Суттєве порушення цієї рівноваги є початком поєднання, моментом, коли окремість перестають бути тим, чим вони були до цього, і утворюють якусь нову систему з подальшими перетвореннями, виникненням зв'язків. Утворення межі між системою, що формується, і середовищем супроводжується відокремленням елементів, які входять до нього, від попередніх поєднань. Це означає кризу роз'єднання. Ці два типи криз (поєднання та роз'єднання) взаємопов'язані. З них первинними є кризи поєднання, оскільки будь-яке розділення передбачає попереднє об'єднання.

Розрив межі, як і її утворення, — це вираз зовнішнього “паритету” відносин системи, її елементів із середовищем. Цей процес однаково стосується як самої системи, так і її частин, оскільки стосовно однієї частини цілого інша є середовищем. Внутрішні та зовнішні впливи доводять систему до вкрай нестійкого, вразливого для зовнішніх впливів стану. Середовище ніби втручається в таку систему, внаслідок чого її дезорганізація набуває мажорного характеру. Активності, які “вивільняються”, тобто із замкнутих переходять у незамкнуті, самі “вивільняють” такі ж активності в суміжних частинах системи. Виникають нові поєднання, частини яких мають величезну кінетичну енергію, що раніше “приховувалася” у вигляді внутрішньої напруги. Ця “вивільнена” енергія вривається в групи сусідніх частин, породжуючи в них об'єднавчі процеси. Частинки, що коливалися навколо одного середнього положення, починають рухатися складними орбітами, утворюючи нові структури [3, 203–209].

Ідея чергування кризових факторів, що “збурують” та “пригнічують” їх, дозволяє краще зрозуміти розвиток соціуму, прогнозувати процеси надшвидкого, вибухового росту в соціальному середовищі, характер еволюційних криз, катастрофічних процесів розпаду соціальних організацій, використовувати способи антикризового управління. При цьому прискорюється процес досяг-

нення поставленої мети в заданих умовах найкращим чином: за мінімальний час, з найбільшим економічним ефектом, з максимальною точністю, з необхідною якістю. Відбувається процес вибору найкращого варіанта з можливих для приведення системи в оптимальний стан. На думку І. Пригожина та І. Стенгерс, ігнорується можливість радикальних перетворень, що змінює саму постановку проблеми й тим самим характер рішення, яке необхідно знайти. Ігноруються інерційні зв'язки, які в результаті можуть примусити систему перейти в режим функціонування, що призведе до її загибелі [12].

Кризи віддзеркалюють не тільки суперечності функціонування і розвитку, а й можуть виникати у процесах функціонування. Це можуть бути, наприклад, суперечності між рівнем техніки та кваліфікованого персоналу, між технологіями та умовами її використання.

На нашу думку, поняття “криза” найтіснішим чином пов'язане із поняттям “ризик”, що тією чи іншою мірою впливає на методологію розробки будь-якого управлінського рішення. Якщо виключити з нього очікування кризи, то зникне гострота сприйняття ризику, стануть несподіваними і від цього ще більш важкими не тільки кризові ситуації, а й цілком звичайні помилки [21, 100–101].

Отже, криза є об'єктивним явищем у системі державного управління. В основі функціонування і розвитку системи державного управління лежить управлінська діяльність людини. Бажання ефективно управляти може виражатись у прагненні розширювати сферу управління, тобто знижувати частку некерованих процесів. Хоча джерелом криз є людський фактор, уникнути їх не вдається. Вся діяльність людини побудована на задоволенні її інтересів, що змінюються нерівномірно й непропорційно. Інтереси перебувають у стані постійної суперечливості навіть у окремої людини, а тим більше у соціальних груп чи класів суспільства. Суперечності інтересів і об'єктивна нерівномірність їх зміни визначають можливість криз, а також їх необхідність. Саме це, на нашу думку, лежить в основі всіх криз у системі державного управління, навіть криз, пов'язаних з природними умовами. Це є визначальним напрямом дослідження і, зважаючи на недостатню кількість літератури на цю тему, потребує додатково-го і поглибленого аналізування.

Таким чином, під кризою системи державного управління ми розуміємо таке падіння реальної підтримки органів державної влади чи правлячо-

го режиму в цілому, яке впливає на якісну зміну їх ролей та функцій. Це критичний стан, що породжений системними суперечностями, “закономірностями системних розбіжностей”.

Україна, на нашу думку, пережила таку кризу в 1991–1999 рр. Вона торкнулася економіки, політики, духовного життя держави та суспільства, всієї системи соціальної взаємодії. Відбулася зміна організаційної форми держави, її структури та функцій. Утворилися нові зв'язки, зруйнувалися колишні, створилися нові межі взаємодії, які прийшли на зміну старим.

Література

1. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: Курс лекций. — 2-е изд., доп. — М.: Омега-Л, 2004. — 584 с.
2. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука: В 2 т. — М.: Экономика, 1989. — Т. 1. — 304 с.
3. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука: В 2 т. — М.: Экономика, 1989. — Т. 2. — 351 с.
4. Василенко В. О. Антикризове управління підприємством: Навч. посіб. — К.: ЦУЛ, 2003. — 504 с.
5. Головаха Е. И. Россия и Украина: общее и особенное в массовом и элитарном ценностном сознании // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии / Под общ. ред. Т. И. Заславской. — М.: Аспект Пресс, 1997. — С. 286–290.
6. Головаха Е. И., Панина Н. В. Потенциал протеста украинского общества // Социол. исслед. — 1999. — № 10. — С. 31–41.
7. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт // Иностран. лит. — 1993. — № 4. — С. 236–242.
8. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Пер. с фр. А. Б. Гофмана. — М.: Канон, 1996. — 432 с.
9. Здравомыслов А. Г. Власть и общество // Социол. журн. — 1994. — № 2. — С. 4–16.
10. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 317 с.
11. Капустин В. С. Введение в теорию социальной самоорганизации. — М.: Изд-во РАГС, 2003. — 135 с.
12. Карпичев В. С. Организация и самоорганизация социальных систем: Словарь. — М.: Изд-во РАГС, 2001. — 126 с.
13. Ковалевский М. М. Современные социологи. — СПб.: Л. Ф. Пантелеев, 1905. — 414 с.
14. Макиавелли Н. Избранные сочинения. — М.: Худ. лит., 1982. — 358 с.
15. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социол. исслед. — 1992. — № 2. — С. 118–123.
16. Павловський М. Конфлікти та консенсус в українській політиці // Нова політика. — 1999. — № 1. — С. 6–9.
17. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002. — 348 с.

18. Романов В. Л. Социальная самоорганизация и государственность. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во РАГС, 2003. — 300 с.
19. Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. — К.: Наук. думка, 1995. — 224 с.
20. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994. — 688 с.
21. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские: Пер. с англ. — Минск: Совр. литератор, 1998. — 1408 с.
22. Телешун С. О. Хроніка становлення українських фінансово-промислових груп. За матеріалами вітчизняних та закордонних ЗМІ. — Житомир: ТОВ "Центр", 2004. — 96 с.
23. Тернер Дж. Структура социологической теории. — М.: Прогресс, 1985. — 741 с.
24. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — 5-е изд. — М.: Политиздат, 1987. — 590 с.
25. Франк С. Л. Из размышлений о русской революции // Новый мир. — 1990. — № 4. — С. 218–219.
26. Almond G., Powell G. Comparative Politics: A Developmental Approach. — Boston: Little Brown, 1969. — 340 p.
27. Etzioni A. The active society: a theory of societal and political processes. — L.: Collier-Macmillan; N. Y.: Free Press, 1968. — 698 p.
28. Huntington S. P. Political order in changing societies. — New Haven; L.: Little Brown, 1969. — 488 p.
29. Levy M. Modernization and the structure of societies; a setting for international affairs // Princeton Univ. Press. — 1996. — Vol. 1–2. — 480 p.
30. Rostow W. W. Politics and the stages of growth. — Cambridge: Univ. Press, 1971. — 410 p.

Криза є об'єктивним явищем у системі державного управління. Можливість кризи визначається суперечностями інтересів різних соціальних груп і об'єктивною нерівномірністю зміни цих інтересів.

Кризис является объективным явлением в системе государственного управления. Возможность кризиса определяется противоречиями интересов различных социальных групп и объективной неравномерностью изменения этих интересов.

Crisis is the objective phenomenon in government system. Crisis possibility is defined by contradictions of interests of various social groups and objective non-uniformity of change of these interests.

Надійшла 5 вересня 2009 р.